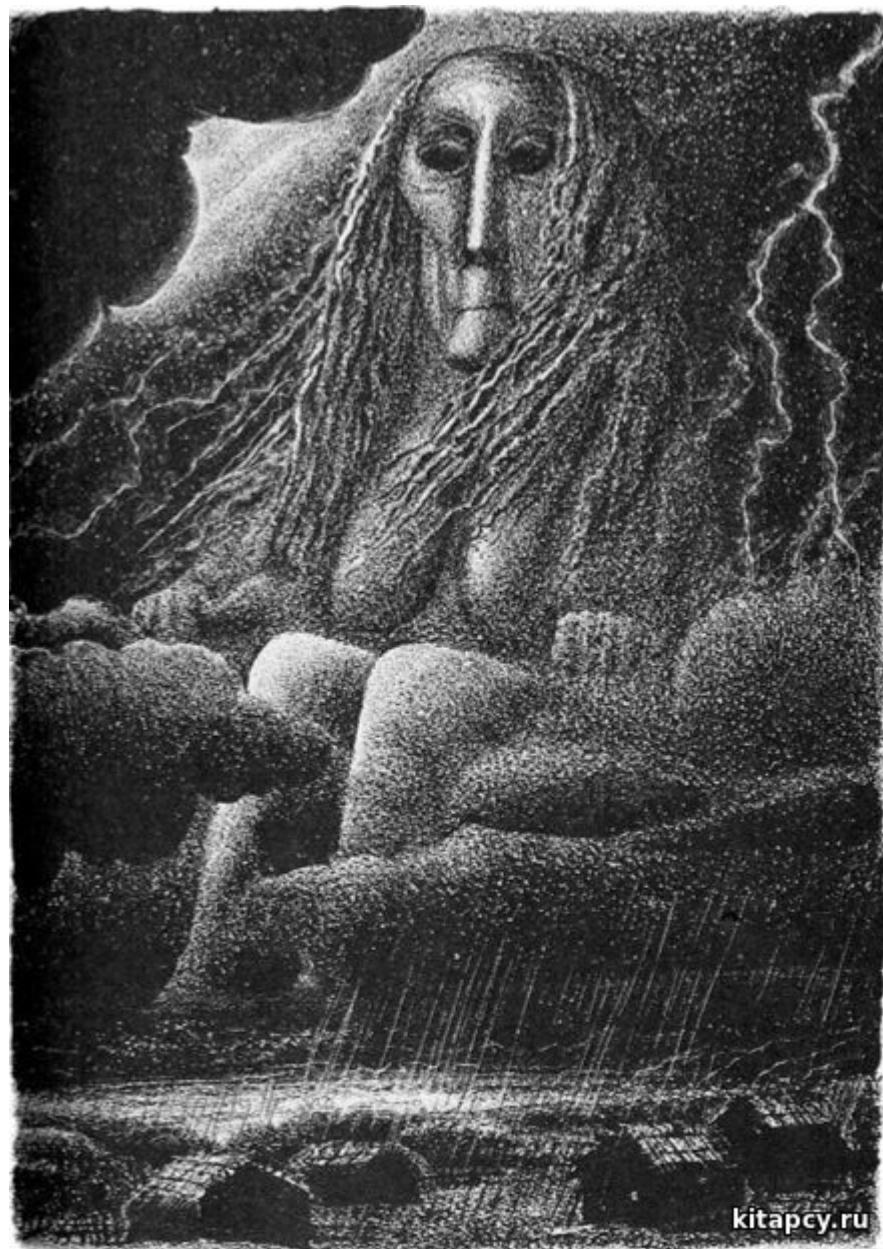

Albassy

Category: Ertekiler, Halk döredijiligi we rowaýatlar, Kitapcy, Medisina, Sözler, Türkmen dili
написано kitapcy | 22 января, 2025

Albassy ALBASSY

"Gorkamok albassy, ala ýatandan..."

Dädebaý Allabaýew.

- Albassy näme?

Halk arasında aşa başagaý, aladaly, aljyraňny adamyn bolşuny aňlatmak üçin "Yzyňdan albassy gelýärmi?", "Depäňden albassy

indimi?" we şuña meñzeşrak dürli söz düzümleri ulanylýar. Eýse, albassy näme? Onuň al-arwah, jyn, eýe, gara, ruh... ýaly aňlatmalardan tapawudy nämede? Geliň, "albassy" sözünüň berýän manysyny yzarlap göreliň.

Aslynda, albassy sözünü "Türkmen diliniň düşündirişli sözlüğinde" ýazylyşy ýaly dogry ýazmaly bolsa, "albasdy" diýip ýazmaly.[1] Ýöne gepleşik dilinde "alwassy" görnüşinde aýdylansoň, ýazuw edebiýatlaryna "albassy" görnüşinde geçip gidipdir.

Ýokarda-da agzaýşymyz ýaly, albassynyň al-arwahdan, jyndan näme tapawudy bar? Albassy arwahdyr jynlar ýaly adatdan daşary güýçlermi ýa-da ertekidir rowaýatlaryň fantastiki elementlerinden ybaratmy? Ýa bolmasa dini ynançlar bilen baglanyşykly göze görünmeyän güýçmi? Hem söz taýdan, hem many taýdan, hem düşünje taýdan muny dogry teswirlemek gerek. Ýogsam bolmasa, albassyny başga göze görünmeyän adatdan daşary güýçleri aňladýan sözler bilen bulaşdyrylýan, garyşdyrylýan ýerleri köp duşýar. Munuň dogry ylmy düşündirişiniň berilmegi türkmen halkynyň yslamdan owalky gadymy ynançlaryny, medeniýetini öwrenmekde uly ähmiýetiniň boljakdygy şeksiz. Ýazyjy Osman Öde "Gorkut ata taglymatynyň esaslary" atly makalalar toplumynda: "Eýe, Albassy, Döw, Aýy-süýt, Taňry, Peri we beýlekiler... bularyň hersiniň aýratynlygyny, manylaryny jikme-jik ýüze çykarmak... – geljegin işi"[2] diýip, hut şu zerurlygy göz öňüne tutupdy.

Albassy haýsydyr bir mahlugin adyndan ötri, sebäp bolunan násaglygy alamatlandyrýar. Albassa Sibirde ýasaýan türki taýpalary "Albasta" diýýär.

Albassy – bu "al basmak" işliginden dörän sözdür.

Albassy göwreli aýallarda köp duş gelinýär. Albassy násaglygy arassagylyk düzgünleriniň doly we dogry berjaý edilmeik ýagdaýynda, gyzgynlyk derejäniň ýokary galmagy bilen ýüze çykýar, başy aýlanýar, gözü garaňkyraýar, her zatdan gorkmaga başlaýar. Göwreli aýal gan ýitirmäge başlasa, gözüne her tüýsli zat görünmäge başlaýar. Netijede onuň essi aýylyp bilyär. Albassy (Aýjyn) şol wagt onuň kükregine dyzyny urup, demini kesýär, hatda onuň ölmegine-de getirip bilyär.

Göwreli aýalyň işdäsi kesilip, iýip-içmeden galsa, dem almarys kynlaşsa, ony "Al ojagyna" äkidýärler. Köplenç mukaddes ýer hasaplanýan ol ýer sygynylyan güýçli öwlüyäleriň zyýaratgähidir.

Albassy "gulbassy" görünüşinde adygeý diline-de geçipdir.

Albassy we gulbassy etimologiki taýdan pars dilinden gelip çykan "Aleýbany" (Alýabani) we "Kuleýbany" (Gulýabani) atly mahluklaryň adyna hem golaýlygyny unutmazlyk gerek. Aleýbany – albassynyň pars dili bilen utgaşmagy netijesinde dörän sözdür. Edil şonuň ýaly Gulýabani sözünüň köki Gulgassy sözüne baryp direýär. Şeýle-de udmurt we mari dillerinde hem albassy sözi bilen bir manyda "alwasta" we "alwasty" diýen sözler bar.

kitapey.ru

• Albassy sözüniň etimologiýasy

Albassy sözüni dogry düşündirmek üçin ilki bilen sözüň birinji bölegindäki "al" sözüniň üstünde durmak gerek. "Al" sözi "a" harpynyň çekimli we çekimsiz, uzyn we gysga aýdylyşyna görä, dürli manydaky söze öwrülip bilyär. "Türkmen diliniň düşündirişli sözlüğiniň" 1962-nji ýıldaky neşirinde munuň iki manysyna düşündiriş berilýär:

"AL (a:l) – I, Gyzgyldyrak goňur reňk, gzylymtyl.

"Seni kim ýaratdy beýle al ýaňak" ("Sowet Türkmenistanynyň

aýallary" žurnaly).

"Jaýyň depesinde bolsa, belli zat, al baýdak pasyrdáýar". (N.Jumaýew, "Ak derek").

AL (a:l) II, 1. Fantastik, mifologik düşünjä görä: arwah, jyn, eýe. 2. Hile, aldaw, mekirlik.

"Kakam türkanandyr, alarlar daşyn,

Gorkýaryn, al bilen aýlarlar başyn". ("Sowet edebiýaty" žurnaly), ◇ Al açmak – bedeniňi, saçyňy ak-ala edýän kesele duş bolmak.

Al kakmak (mif.) – ser. "Al çalmak".

Al petinden almak – biriniň yüzünü almak, dala mak. "Halnazar onuň öz üstünden düşmeginden howatyr edip, al petinden aldy, herreldi". (B.Kerbabaýew, "Aýgytly ädim").

Al çalmak (mif.) – arwah, jyn täsir etmek." [3]

Indi bolsa, ýokarky düşündirişden kän bir tapawut etmese-de "Düşündirişli sözlügiň" 2016-njy ýıldaky neşiriniň "al" sözüne berýän düşündirişine ser salalyň:

"AL (a:l) I, syp. Açyk gyzyl, gzylyň bir öwüşgini. "Ýaňagyň reňki al, uçmah gülüdir" (Nesimi). "Gyzyl diýsem gyzyl, al diýsem al sen" (Magtymguly). "Söwdügim, gül özün para eýlemiş, Reşk ediban ýaňaklaryň alyna" (Seýdi). "Otlar örер, dyza ýeter, mal doýar, Gelinleri ýaşyl geýer, al geýer" (K.Gurbannepesow).

□ Al petinden almak – biriniň yüzünü almak, dala mak.

AL (a:l) II, kön.s. Arwah, eýe, jyn. "Jynmu sen, ý almu senn Janyma ajalmu sen" (Zelili).

□ Al kakmak (çalmak) – arwah, jyn täsir etmek, saňsar telbe ýaly bolmak.

AL (a:l) III, at, lukmanç. 1. Iýmit çalşygynyň bozulmagy netijesinde adamyň bedeninde emele gelýän deri keseli, pis. 2. Belli bir kesel sebäpli, bedenden ganyň köp gitmegi bilen aýal maşgalany huşuny ýitirmek derejesine ýetirýän dert. Al bolmak. □ Al açmak – al keseli bilen kesellemek. Al ýanamak – ganyň

köp gitmek.

AL (a:l) IV, at. Hile, mekirlik, aldaw, sap, sapalak. "Çoh saýyatlar aldanarlar alyna, Könlüm talwas eýlär goşa halyna" ("Saýatly-Hemra"). "Bu dünýäniň köp ekendir allary, Başa saldyk niçe külpet hallary" (Seýdi). "Syndyryp bilmedi duşman erkiňi, Gabaw bilen, hile bilen, al bilen" (A.Kowusow).

□ Al salmak – aldamak, aldaw toruny gurmak, çocagara çolaşdyrmak".[4]

"Düşündirişli sözlüklerde" albassy arwah-jynlar kategoriýasyna degişli edilşi dogry bolsa-da, arwah, jyn, eýe, şol sanda albassy ýaly göräymäge manydaş ýaly görünýän sözleriň hersiniň aýry manysy, hersiniň aýry düşünjesi bar. Üns berseňiz arwahdyr jyn hakyndaky düşünje yslam dininde köp duş gelýär. Yslam dinini teswirleýän çeşmelerem muňa ýeterlik üns beripdir. Albassy düşünjesini aýdyňlaşdyrmazdan öñ, ilki bilen jyn düşünjesini, hususanam yslam ynanjyndaky jyn düşünjesini seljermäge synanşalyň. Abdulhakim Arwasynyň "Keşkul" kitabynda berilen düşündirişi "jyn" düşünjesini aýdyňlaşdyrýandygy üçin uzynragam bolsa, makalamyzyň şu ýerinde getirsek dogry bolar:

"Hakykatdanam "Jyn barmy?" diýip soraýanlara kesgitli jogap bermek gerekdir. Çünkü jynlaryň bardygyna şübhelenmegiň özi howpludyr. Jogap hökmünde yslam alymlarynyň ynamdar kitaplaryndan alynan aşakdaky maglumatlary üns berip okamak we dogry netije çykaryp düşünmek gerek.

"Jyn", "jinnet", "jinan", "Jennet", "jenan", "jenin" ýaly "J" we "N" harplaryndan dörän sözler "perdeli" diýmeli aňladýar. Jennet diýilikten ýer ir-iýmiş, gül-günça, müşki-anbar yslar bilen perdelenen bolangoň, oňa bu at berlipdir. Dänilere "mejnun" diýilmegi hem olaryň aklynyň perdelenmegi sebäplidir. Gijä "Jünni leýl" diýilýär. Çünkü tümlük gün şöhlesiniň öňünü perdeleyýär. Jyn diýilikten jandarlary görmeklige gözümüziziň perdelidigi üçin olara "jyn" diýlipdir. Jyn sözi "jinny" sözünüň köplük sanydyr. Jyn – jinnylar diýmekdir. Peri diýen sözem parsça bolup jyn diýmekligi aňladýar.

Mahluklar göz bilen görüp bolýan we göze görünmeýän iki topara

bölünýär. Şeýle-de mekansyz we madda däl mahluklaram bar. Ymam Mawerdi şeýle diýýär:

"Jyn dört esasy maddadan ybarat: Suw, toprak, howa gazlary, ot. Bulardan, ot: alaw, şöhle we dumany öz içine alýar. Oduň alaw böleginden ýaradylan we "Marij" diýilýän jynlaryň möminleri we kapyrlary, pasyklary bardyr".

Ylymyň kesgitlemegine görä, bu dört madda 105 elementden emele gelýär. Diýmek, ähli mahluklar elementlerden ýaradylyp, özlerinde energýa (güýç) saklaýarlar. Adaty fiziki şartlerde gaty we suwuk ýagdaýdaky barlyklary we reňkli gazlary görýändigimiz üçin olardan ýasalan jisimleri-de görüp bolýar. Meselem adamda gaty maddalar we suw (75%) barlygy üçin adam göze görünýär. Ösümlikler we beýleki janly-jandarlar hem şeýledir.

Jynlar howadan we otdan ýaradylypdyr. Oduň alaw bölegi göze görünmeýär, içindäki gaty zerreler, gyzgynlykda ýagtylyandygy üçin ýyldyrap görünýär. Şonuň üçin jynlaram göze görünmeýär.

Alaw iki dürlidir: Biri zulmany (göze görünmeýän), beýlekisi nurana (bulam göze görünmeýär). Zulmanydan jynlar, nuranadan bolsa perişdeler ýaradylypdyr. Adamlar toprak maddalaryndan ýaradylanam bolsa, Allatagala bu maddalary organiki şekile, et-süňke öwrüşi ýaly, perişdelerde we jynlarda alawyň formasy üýtgap, olaryň özüne mahsus şekillere öwrülýär.

Aýdyşlaryna görä jynlar we periler oduň alaw böleginden ýaradylan jisimler bolup, her dürli şekile girip bilýärler.

Perişdeler bolsa nurana jisimlerdir. Olaram dürli formalara girip bilýärler. Perişde we jyn ýaradylyş taýdan biri-birine golaýdyr. Perişdeler, muhteremdir, sylag-sarpalydyr. Jynlar yzgytsyzdyr, hormat-sylagsyzdyr. Perişdede nur (şugla), jynlarda bolsa alaw maddasy agdyklyk edýär. Elbetde, nur zulmatdan zyýatdyr. Perişdeleriň jynlara bolan ýakynlygy adamyň haýwana bolan ýakynlygy ýalydyr. Adamlaryň belent mertebä ýetenleri perişdeden ýokarda, jynlaram haýwandan ýokardadır.

Yslam alymlarynyň aglabasy perişdeleri jisim hasaplaýar. Dogrusy-da şudur.

Perişdeleriň barlygyna ynanmaýan kapyrdyr. Olaryň jisimdigine

ynanmaýan kapyr bolmaz, ýöne dogry ýoldan azaşar.

Jynlaryň barlygyna hem ynanmaýanlar kapyr bolar. Köne pelsepeçileriň birnäçesi, kaderiýa (mutezile) pyrkasynyň köpüsi, zyndyklar jynlaryň we şeýtanlaryň barlygyna ynanmadylar. Olar "jyn – paýhasly adam, şeýtanlaram – erbet adamlar" diýmekdir diýdiler. Elbetde, dini kitaplardan we yslam alymlarynyň sözlerinden bihabar kişiler muňa ynanman biler. Emma "Gurhanda" aýdylýanam bolsa we yslam alymlarynyň kitaplarynda ýeterlik maglumatlar baram bolsa, kaderiýa pyrkasynyň muňa ynanmazlygy geñdir. Çünkü bu mezhebe uýyanlar "Gurhana" ynanýandyklaryny aýdýarlar. Diýmek, olaryň ynanjy belli bir möçberde ekeni. Jynlaryň barlygy akla sygmajak zat däldir. Çünkü bu, Allatagalanyň gudratynyň amala aşmajak zady däldir. Hätzirki wagtda ylym, alymlar, akyl-paýhas eýeleri we din ulamalary akla sygjak zat däl diýlenleri inkär etmeýär. "Gurhana" aýylan zatlara sözüň göni we belli manylary bermek gerekdir. Muhiddin ibn Araby (k.s) jynlaryň barlygyny şu aýatlar arkaly subut edýär:

1. "Zariýat" süresiniň 56-njy aýatynda "Ynsanlary we jynlary diňe meni tanap ytagat, ybadat etmekleri üçin ýaratdym" diýilýär.
2. "Rahman" süresiniň 74-nji aýatynda jynyň jennete girjekdigi barada aýdylýar.
3. "Rahman" süresiniň 31-nji aýatynda "Eý ynsanlar we jynlar!" diýilýär. Pygamberimize (s.a.w) berilen "Resul-y sekaleýn", "Müftiyüsekaleýn", "Gawsüssekaleýn" (ýagny "Ynsanlaryň we jynlaryň pygamberi, müftisi, welisi" diýmek) ýaly epitetlerem jynlaryň barlygyna iň gowy delildir".[5]

Köplenç jynlar bilen baglanychdyrylýanam bolsa, albassy obrazy gadymy türkmen mifologiyasynda iň tanalýan, iň eýmenç obrazlaryň biridir. Albassy esasan aýal-gyzlaryň başyna musallat bolup inýän erbet ruhly mahluk hökmünde tanalýar. Çünkü albassynyň öz urkaçy jynsly arwah ýa-da şeýtandır. Ýewrey mifologiyasynda albassy ynanjyna meňzeş Lilit hakydaky rowaýatlar bar. "A:l" sözünüň Lilit (Lil) sözi bilen etimologiki taýdan ýakynlygyna ünsi çekmek bilen, aslynda

Lilit hakyndaky rowaýat hem gadymy türkmenleriň albassy ynanjyndan gözbaş alyp gaýdýandygy ähtimallygyna bilelikde seredip geçsek, gyzykly bolsa gerek. Muny aýdyňlaşdyrmak üçin ilkinji nobatda Lilit hakynda düşünje bermäge synaşalyň.

kitapcy.ru

• **Lilit rowaýaty**

Rowaýata görä, How ene Adam atanyň çep gapyrgasyndan ýaradylmanka, Adam ata bilen bir wagtda we deň şertlerde bir aýal hem ýaradylanmyş. Ol aýalyň ady Lilit eken. Olar Hudaýyň peşgeş sunan behiştinde gülüp-oýnap, agaýana döwran sürüp başlanam bolsa, hiç oňuşmandyrlar. Çünkü Lilit zol-zol "men seniň bilen deň derejede toprakdan ýaradyldym" diýip, Adam atanyň diýenini etmejek bolupdyr. Ol ahyrsoñunda Ýaradanyň agzamasyz edilen atlaryndan birine agzap, Adamyň ýanyndan aýrylypdyr we Ýere inil Gyzyl deňiziň golaýyndaky gowaklaryň birine gelipdir. Lilitiň Adamy ýeke goýup gitmegine Hudaý gynanypdyr we Adam ata uklap ýatyrdıka onuň gapyrgasyndan How enäni ýaradypdyr. Täze ýaradylan aýal Adamyň synasynyň bir bölegidigi üçin oña hiç haçan garşı gitmändir.

Änew medeniýetiniň Mesopotamiýadaky dowamy bolan we türkmenleriň gadymy ata-babalarydygy taryhy subutnamalar bilen delillendirilen şumerleriň "Gilgameş" eposynda hut şu Lilitiň

ady agzalýar.

"Gilgameşden" soñ dörän "Talmut", "Öli deñiz ýazgylary", "Kabala" ýaly gadymy ýewreý çeşmelerinde hem Lilit adynyň geçmegi, ýewreý mifologiyasyndaky Lilit obrazynyň aslynda, gadymy türkmen mifologiyasyndaky albassy ynanjyndan alyp gaýdýandygyny görkezýär. Ýewreý mistisizminde Lilit Hudaýa garşıy giden "urkaçy şeýtanyň" adydyr. "Gurhanda" How eneden öñ Adam atanyň ýanýoldaşynyň bolandygy barada hiç hili agzalmaýandygyna görä, Lilit rowaýatynyň gözbaşynda gadymy türkmen ynanjyndaky "Albassynyň" durandygyny ylmy taýdan subut etmek kyn düşmese gerek.

Lilit ibrany dilinde (gadymy ýewreý dili) "Laila" sözüne baglanychdyrylýar we onuň manysy "gije gezýän ruh" diýmekdir. Ol köplenç goňras reňki halaýarmış we hemise goňras reňkli eşikleri geýyärmış. Özem gyzyl saçlary bulam-bujar bolup, ak teni, ýanyp duran zümerret gözleri bilen başyňy-gözüni aýlap barýarmış. Ýokarda "Düşündirişli sözlüklerde" "a:l" sözüne berlen düşündirişlerde reňk taýdanam, many taýdanam, düşünje taýdanam berilen ähli kesgitlemeler Lilitiň daşky keşbine we sypatyna laýyk gelýär.

Lilit hakyndaky rowaýatyň şumerlerden dörändigine başga-da ýeterlik subutnamalar bar. Mysal üçin şumerlerde ýeliň we harasadyň şeýtany Lil bilen Babyladan daşarda ýasaýan şeýtanlar bolan Lilutylaryň alamatlatlary bilen baglanychykly Lilit täze ady bilen gadymy ýewreý ynanjyna Adam atanyň öñki aýaly hökmünde aralaşypdyr.

Şumer freskalarynda şekillendirilen Lilit jynsy meýilliligiň, yrsgal-berekediň we uruşyň zenan hudaýy Inanna baradaky maglumatlar bilen meňzeşlik görkezýär. Şumer çeşmelerinde erkekleri azdyrmak üçin Inanna tarapyndan ugradylan lilitular (albassylar) edil Inanna ýaly ellerindäki bereketi we bolçulygy alamatlandyrýan gargy tüydükleri bilen iki sany ýolbarsyň yz tarapynda durýarlar.

kitapcy.ru

• **Lilit we şeýtan**

Töwratda ähli janly-jandarlaryň iki jübüt ýaradylandygy barada aýdylandan soňra, Hudaýyň adamy öz keşbinde, erkek we urkaçy jynsynda ýaradyp: "...Köpeliň, ýer ýüzüni dolduryň..." diýen jümle bardygyna garamazdan, has soňra "Heniz ýerde ýeke düwür ot-çöp ýokdy, ... ýeri işläp bejerjek adam ýokdy. ...Hudaý ýeriň topragyndan adam ýaratdy... Hudaý şeýle diýdi: Adamyň ýalñyzlygy gowy zat däl, oňa mynasyp kömekçi ýaratjak... Adamyň üstüne agyr ukyny büredi, ...Onuň ...gapyrga süňkünden bir aýal ýaratdy we adama berdi" diýen ýaly başky jümlä çapraz jümleler bar.

Talmutda Adam bilen bir wagtda ýaradylan ilkinji zenanyň Lilitdigi, soňra How enedigi aýdylýar. Ylahy kitap hasaplanylýan bu gymmatly çeşmeleriň şular ýaly bulambujarlygyna nähili düşünse bolar?

Lilit hakynda irki Orta asyrlara degişli bolan we ýewreyý urp-adatlaryna ýiti täsirini ýetiren "Ben-Sira elipbiýinde" hem agzalýar.

Lilit rowaýatynda aýdylyşyna görä, Adam ata ýaradylanda ol hem onuň bile deň wagtda toprakdan ýaradylypdyr. Hudaý Lilitden

Adama tagzym etmegi talap edende, ol Adam ata bilen deň derejededigini aýdyp, tagzym etmekden ýüz dönderipdir. Talap ikilenç tekrarlananda, Lilit Adam atanyň heniz bilmedik Hudaýyň gizlin ismi-şerifini (adyny) aýdyp (bu at Jennetden çykmagyň hem açarsözi eken) Jennetden gaçýar.

Adam ata Hudaýa seslenip: "Eý, Ýaradan! Maňa berlen aýal meni taşlap gitdi" diýýär.

Hudaý Lilitiň yzyndan Senoý, Sansenoý we Semangelof atly üç perişdesini ugradyp, onuň Adam atanyň ýanyna dolanyp gelmegini towakga edýär hem-de "Yza dolanyp gelmedik ýagdaýynda her gün ýüz oglunyň ölümüne şaýat bolar" diýýär. Perişdeler Lilitiň söbügini sypdyrman ony yzarlap başlapdyrlar. Daş-töwerek hyzzyn atýan aýgyr şeýtanlardan dolupdyr. Lilit şol şeýtanlardan her gün ýüz sany şeýtan dogurypdyr. Perişdeler ahyrynda Liliti Gyzyl deñiziň kenarlarynda ele salýarlar we oňa Hudaýyň talabyny ýetirýärler. Emma Lilit berilen duýduryşlara garamazdan Adam atanyň ýanyna dolanyp barmak islemändir...

Perişdeleriň Liliti tapşlarynyň başga-da birnäçe görnüşli rowaýaty bar. Emma has giňden ýaýran rowaýatlaryň birinde Lilitiň dowzahyň ýedi mahlugynyň biri Asmodeý (ýa-da Aşmedaý) bilen bile şeýtan dogmalaryny we jynlary döredenligi aýdylýar. Onuň wekilçilik edýän iň uly günäsi bolsa – şöhwetdir. Lilit mundan beýläk aşa şöhwetlilikden ýaňa iblise öwrülýär we Jennete dolanyp barmakdan, Adama tagzym etmekden gutarnykly yüz dönderýär. Käbir rowaýatda onuň Adam atadan ösüp-örňejek aýallaryň çagalaryny ogurlamaga ýa-da öldürmäge ant içýär, erkekleriň önelgesizliginiň we çaga ölümleriniň hem baş sebäpkäri Lilit hasaplanýar.

Perişdeler oňa yza dolanmadık ýagdaýynda her gün ýüz çagasynyň (onuň çagalary jynlar, şeýtanlar, wampirler we ş.m. mahluklar hasaplanýar) öldüriljekdigini duýdurýar. Lilit aýdylany etmänsöň, şert ýerine-de ýetirilýär. Lilit munuň beren çäksiz gynanjyndan ýaňa Adam atanyň neslinden onjek ähli kiçijik çagalaryň, göwreli we çaga dogurýan aýallaryň baş duşmany boljakdygyna, erkek çagalar doglandan soň ilkinji sekiz günüň dowamynda, gyz çagajyklaryň bolsa ilkinji ýigrimi gündे janyny

aljakdugyna ant içýär. Ol diňe boýnunda bu üç perişdeden biriniň ady ýazylan ýada suraty çekilen kalýesi we tumary bar çagalara batyrnyp bilenokmyş. Aslynda kiçijik çagalaryň sallançagynda göz-dilden, bela-beterden we keselden goramak üçin asylýan gözmonjuklaryň şeýtansypat aýal Lilitden (Albassydan) goranmagyň gadymalaran galan edim-gylymlaryň biridigini çak etse bolar.

Lilit sondan soňam dek oturmandyr. Ol Adam atanyň başyna musallat bolup inmegini dowam edipdkr. Ogly Kabylyň eden jenaýatyndan soň How enäniň ýanyndan aýrylyp, ýer ýüzüne getiren ilkinji etmişi sebäpli tutuş 130 ýyllap oraza tutan Adam ata gijelerine düýsünde ýygy-ýygydan Lilitiň hüjümlerine uçraýar (deňesdir: gara basmalar). Käbir rowaýatlar bolsa Adam atanyň Lilitden bolan oglunyň Kabyldygyny aýdýar. Lilit näletlenen perişde Samael bilen ýaşaşyp başlapdyr. Hudaý Samael bilen Lilitden bolan lilinleriň ýaýramagynyň öňüni almak üçin Samaeli biçip taşlapdyr. Mundan soň Lilit Samaeli taşlap, şöhvetden ýaňa dolup-daşýan we ähli ifritleriň patysasy Asmodeýiň aýaly bolýar we gijelerine erkekleriň düýşüne girip, olary azdyrmaga başlaýar (šeýtany bolmak, ýagny ukuda ýatyrkaň özüň bilmezden döllenmek).

Käbir ifritşynaslar Asmodeýiň, Samaeliň we yslam dinindäki Azazylyň (Şeýtanyň) birdigini hem-de Lilitiň ähli ifritleriň enesidigini öñe sürüyär. Samael bilen Lilitiň jübütinden Bafomet atly nerremada[6] mahluk döreýär. Lilit indi şer güýcleriň hataryna gutarnykly girýär we adamzat nesliniň başyna injek nijeme bela-beterleriň esasy sebäpkäri bolup çykyş edýär. Onuň getirýändigine ynanylýan erbetlikleriň sany barmak büküp sanardan köp. Medisinada "SIDS sindromy" diýip tanalýan we sallançakdaky çagalarda duş gelýän, emele geliş sebäbi häzirem anyk düşündirip bolmaýan ölüm howply keseli Lilidiň getirýändigine ynanylýar. Şeýle-de, Lilit göwreli we çaga dogurmakçy bolýan aýallaryň başyna musallat bolup, çaga düşmelerine, öli çaga dogurmalaryna we eneleriň ýaş üstünde ölmelerine sebäp bolýarmyş. Ýeke uklap ýatan erkekleriň erotiki düýşleri görmegine sebäp bolup, olary "šeýtany etmek" arkaly, özi göwreli bolýarmyş we jynlaryň sanynyň

artdyrýarмыş. Ыз görülýän aýnalary мекан tutunyp, aýna köp seretmegi werziş eden aýal-gyzlary öz tarapyna çekermiş. Ýewreý aýal-gyzlary ärleriniň bu şeýtan aýala özlerini aldyrmazlygy üçin ýatýan otaglarynyň diwaryna "Adam ata bilen How ene girsin, içeri 11 (Lilit) girmesin" diýip ýazgy ýazýarlar.

Lilit hakynda iň köp ýaýran rowaýatlaryň umumylygy: onuň ilkinji ýaradylan zenanlygy, deňlik islänligi, jennetden öz islegi bilen çykanlygy, çaga ölümleriniň sebäpkäridigi, ilkinji günä edilmänkä Aden uçmahyndan çykandygy üçin Adam ata berilen başy ölümlilik jezasyndan azatlygy we şonuň üçinem häzirem aramyzda ýaşap ýörenligidir. Gözbaşyny Albassy ynanjyndan alyp gaýdýandygyna garamazdan, ýewreýler muňa özboluşly röwüş çäýdylar we Adam atanyň ýaradylyşy hakdaky rowaýatlar esasynda gaýtadan işläp, düýbünden başga hili legendalaryň döremegine sebäp boldular. Lilit hekaýaty Gündogar halklarynyň arasynda şeýle bir ýaýrady welin, çaga dogran ene we doglan çaga kyrk günüň dowamynda ýeke goýulmaýar ("kyrk cille"). Dogrusy, bu ynanjyň başy albassy bilen baglanyşyklymy ýa-da Lilit hekaýaty bilen?... Aradan geçen müňlerce ýyllaryň dowamynda halklaryň arasynda ýugrulyp-ýülménip gelnen şu we şuňa meňzeş yrym-ýomlaryň ilkibaşa haýsy halkdan dörändigini anyklamak kyn.

Kyrk cilledäki enäniň we çaganyň bolýan otagynda köplenç Gurhan goýulýar, çaganyň başujunda bir döwüm çörek ýa bolmasa pyçak goýulýar. Kyrk cilledäki bäbek aşsam namazynyň azanyndan soň daşary çykarylmaýar[7]. Bu edim-gylymlaryň ählisi ene bilen çagany aşsam namazynyň azanyndan tä ertir namazynyň azany gygyrylýanca aralykda täze dünýä inen çagalaryň bolýan öýüne aralaşmaga synanyşýan "Albassy heleýden" (Aýjyndan) goranmak üçin ýerine ýetirilýär.

Ýokarda-da belläp geçişimiz ýaly, ýewreý çeşmelerinde ilkinji zenan hökmünde Adam atanyň ilkinji aýalydygyna ynanylýan Lilitiň gözbaşı gadymy şumerlere çenli uzaýar. Şumer we Babyl mifologiyasynda Lilitu atly ýeliň hudaýy bar. Lil – ýel, şemal, gaý diýmekligi aňladýar.

Lamatsu halk arasynda garabasma keseli diýip tanalýan

näsaglygyň ýuze çykmagyna sebäp bolupdyr we göwreli aýallara azar berip, täze doglan bäbekleri öldürmäge synanşypdyr. Ýewreýleriň ezoteriki taglymaty bolan "Kabalada" Lilit erkekleri azdyrýan we betbagtlyk getirýän urkaçy şeýtan hökmünde sypatlandyrylýar:

"Her tüýsli bezemen egin-eşiklere bürenip, jilweli aýala öwrülyär. Onuň bügül deýin gyzyl saçlary bar. Sözleri ýag ýaly, lebleri dünýäniň ähli tagamyndan datly. Oňa ýonelen we al şerapdan owurtlan akmaklar zyna eder".

Emma soñunda oýananlarynda olary öldürer ww dowzahyň edil ortasyna oklar. Aslynda onuň bar maksady erkekleriň başyny-gözünü aýlap, köp sanly çaga dogurmakdyr.

"Lilit ahyrsoñunda onda-munda selpäp adamzadyň aýagyndan aslyşyp gezer we öz-özlerini hapalar ýaly ýagdaýa salar". Kabalaçylaryň esasy eserlerinden "Zoharda" agzalýan bir rowaýata görä, aýbaşydygyna garamazdan How enäni Adam ata bilen jübütleşmäge yranam ýylan keşbine giren Lilit loludan başga hiç kim däldi.

Lilit adyna soñra IX-X asyrlara degişli hasap edilen "Ben-Sira elipbiýinde" duş gelmek bolýar.

• Aýjyn – albassy

Gepleşik dilimizde aýdylýan "Aýjyn" hut şol Lilitiň (dogrusy

Albassynyň) türkmençe garşylygydyr. Käbir edebi eserlerde "aýjyn" betnyşan, saçlary buýr-bulaşyk, owurtlary içine çöküp giden, güýçli we uzyn boýly aýalyň keşbinde suratlandyrylýar. Mysal getireliň:

"Garran, betnyşan albassy başyny kakdy..."[8]

ýa-da:

"...Alamandan gelýärkä, gumda Albassa duşupmyş, Albassy bilen tutluşyp, onuň kellesinden bir penje saçyny ýolupmyş..."[9]

Käbir mifologiki çeşmeler bolsa olaryň dünýädäki iň owadan aýaldan hem müň esse owadan bolýandygyny aýdýar. Gazaklarda "jadylaýy aýal" sözi "dar ýere giren aýal" manysynda ulanylýar. Iň uly albassy ullaikan möle gözli, boýdanbaşa demir sowutly erkekdir. Emma munuň "Heley albassy" obrazyndan döredilen soňky obrazdygyny duýmak kyn däl.

Gazak çeşmelerinde albassy alnynda ýeke gözü bolan ýigrenji mahluk hökmünde sypatlandyrylýar. Albassy heley, ýagny Aýjyn köplenç gyzyl-gara reňkli uzyn eşik geýýär. Onuň iň halaýan zady atlaryň ýalyny örmekmişin. Ony ele salmak üçin eşiginiň ýakasyna iňñe sançmak ýeterlikmiş. Çaga dogran aýallara musallat bolan bu ýigrenji ruhuň al heley, aýjyn, albassy, albis, almış ýaly atlary bar. Albassa iki ýagdaýda duş gelinýär. Sary albassy we gara albassy bolýar. Sary albaasy saryýagyz aýalyň keşbinde gezýärmiş. Ol käte geçidir tilkiniň keşbine-de giriberýärmiş. Gara albassy has agras, agyr ýüzli, sary albassy bolsa onuň tersine kilçık we kezzap bolýarmış.

kitapcy.ru

• **Ýakutlaryň Aýjyn ýa-da Albassy mifologiyasy**

Ýakut mifologiyasında aýjynlara "abasy" (ýa-da "Abahy", "Abazy", ýakutça: Абаасы/Абааһы) diýilýär. Ýakutlarda şeri alamatlandyrýan hem-de olardan goranmak üçin olara haýwan gurban edilýän ruhlara "abasy" ("aýjyn") diýilýär. Abasy (Aýyhy) Orta Aziýa we Günbatar Aziýa türki halklarynda "Albassy", "Al heleý", "Aýjyn", Osmanly türkmen çeşmelerinde "Albiz", Urýanhaý-Tuba türki taýpalarynda "Albis", Altaý daglarynda ýasaýan türki taýpalarda "Almyş" adyny alan aýratyn häsiýetli türki motiw bolup garşymza çykýar. Adamlara howp salýan abasylaryň ýer astynda ýasaýandygyna ynanylýar. Olar demir dişli, ýeke aýakly (ýa-da aýaksyz), ýeke gözli we kel

bolýarmyş. Howply we ýigrenji keşpli haýsy jandar bar bolsa, şol ýerde abasylar barmyşyn. Olar adamlary ýoldan çykarýar, käbirlerini däliredýär. Maslyk iýip gezýärler. Adamlaryň ruhuny ogurlap bilyärler. Biri-biriniň yzyndan we göze görünmän gezýärler.

Bu sypatlandyrma käbir çepeçer eserlerde hem öz beýanyny tapypdyr. Mysal getireliň:

"...Alasarmyk düýsde görülyän albassy ýaly bolup..."[10]

Gara ruhlar adamyň başyndan köplenç ýeke wagty, kömege mätäç ýa-da näsag wagtlary inýär. Göze gornenoklar, ýone olary şamanlar görüp bilyär. Abasylaryň berýän bimazalygy sebäpli näsaglyga "tolaýsy" diýilýär ("tolaýsymak" işligi bilenem aňladylýar).

Köne türki medeniýetinde bag-bakjalarda dikilýän garantgalara "Abaky" diýilýär we bu abakylaryň iniňi tisgindiriji gorkunç keşbiniň barlygy üçin abaky sözünüň abasy sözi bilen gönüden-göni ýakynlygy bolaýmaly. Aslynda garantgalar (abasylar) has irki eýýamlarda erbet ruhlardan goranmak üçin öylere we bag-bakjalara dikilen heýkellerden, oñonlardan ýa-da simwoliki sütünlerden gözbaş alyp gaýdýar.

Ýeriň üstünden ýer astyna inenleri hem özlerini görmeyär. Olar "Çak" we "Çor" diýen iki topara bölünýär.

kitapcy.ru

1). Çak ruhlary:

Çaklaryň başynda iñ "Uly Çak" bolýar. Ol betnyşan sypatly, hyžlawuk sesli we 12 kelleli mahlukdyr. Gysga boýly çaklar ýer astynda ýasaýar, ýaz gelende ýeriň yüzüne çykyp, agaçlaryň köklerinde mekan tutýar.

Yslamdan soňky arap medeniýetinde Deçjalyň atasy hasap edilen we Şeýtany hem alamatlandyrýan, ýazzy maňlaýynda ýeke gözü bolan Şik atly mahlugyň Çak bilen ýakynlygyna etimologik taýdanam, sypatlandyrma taýdanam üns bermän geçmeklik mümkün däl.

Araplaryň düşünjesinde bu mahluk iki kişidir we öñdengörüjilik ukyplary bar.

Çulym türki taýpasynда kamlyk (şaman ruhanysy) edýän şamanlaryň "Çak çak" ýa-da "Çek çek" diýip ruhlardan kömek soraýandygy barada maglumatlar käbir çeşmelerde gabat gelýär. "Çak-çek" düşünjesi türki mifologiyá yslam bilen bile girendigi düşünilýän Şeýtan bilen bir manyda ulanylýar.

2). Çor ruhlary

Çor ruhlarynyň hoşniýetlileri we betniýetlileri bolupdyr. Olar her ýerde bolup bilyär we göze görünmeyeýär. Penakärlik edip bilenoklar. Başyboş entäp ýörenem bolsalar, agaçlaryň aşagyna, garaňky çolalyklarda, harabalyklarda, ýumrulan jaýlaryň arasynda, suwuň başynda, köprüleriň aşagynda ýaşamaklary olaryň tilsimli we göze görünmeýän güýçler bilen ýakynlygynyň barlygyny görkezýär. Çorlar demirden gorkýarlar. Her bir işin başyny "Bismilla" diýip başlamak olary bizden daşlaşdırýar ("Bismilladan" çekinmekleri yslamyň täsiri bilen kämilleşen dessurdyr).

Jynlaryň kellesine geýen telpegi ele salynsa, şol jyn ölüärmış, ölmänkä-de göze görünmezlik ukybyny ýitirýärmış. Çünkü ony göze görkezmän saklaýanam kellesindäki telpegimiş. Yeri gelende, ertekilerde we dessanlarda jadyly börügi geýip göze görünmeýän keşbe girýän personažlaryň bardygyny belläp geçmek gerek. Megerem, ol jadyly börükler jynlardan alynan bolmaly.

Çorlaryň ýylan we guş keşbinde görünýänleri hem bar. Tüýsden tüýse geçip bilyärler. "Çor urupdyr", "çor degipdir" diýen sözler jynlar bilen baglanyşly násaglyklary aňladýar.

Türkmenleriň arasynda muňa meňzeş násaglyklar "ýeldirgeme", "gözüne gara görünme", "yzyna gara düşme", "erni gyşarma", "eli-aýagy ysman galma" ýaly görnüşde duş gelýär. Nohurly hojalarda şuňa meňzeş násaglyklary okap bejerýän ýörite adamlar bolupdyr.[11]

Esasanam "erni gyşarma", "eli-aýagy ysman galma" çorlar bilen baglanychdyrylýar.

Çorlar kämahal ruhy taýdan násaglygy hem alamatlandyrýar. Çorlaryň "biçura" diýen görnüşi jaýlarda we plýažlarda bolýar,

aýal sypatyna girýär. Ol gyzyl reňkli eşikde sypatlandyrlýar. Çorlaryň "arçura" atly başga bir görnüşi bolsa tokaylarda gezýär.

"Çötrög" mongol dilinde şeýtan diýmekligi aňladýar. Çötrög oýun oýnamany gowy görýärmiş we kimde-kim onuň bilen oýun oýnamaga razylyk berse, çötrög tä ony öldürýänçä öz gününe goýmáyarmış.

Ýakut dilinde "erbet ruh" diýmegi anladýan "çugort" sözi bar. Geçirilen barlaglar rus dilindäki "чёрт" sözünüň türki dillerdäki "çor" sözünden gelip çykandygyny görkezdi.

Rus dilinde "Чёрт" sözi "dowzahda ýasaýan, şer güýclere wekilçilik edýän adatdan daşary mahluk, "Şeýtan we Iblis" manysyny berýär. Belarus dilinde-de ulanylan "çýort" sözi rus dilindäki bilen bir manyny berýär.

- Akçora (Akçör): Gowy, hoşniyetli ruh;
- Garaçora (Garaçör): Erbet, betniyetli ruh;
- Bıçura: Ammar jyny;
- Arçura: Tokaý jyny;
- Çorabaş (Çörbaş): Türk we Altaý halk ynanjynda togsan sany goýnuň derisinden tikilen possuny, segsen sany goýnuň derisinden tikilen böruginiň barlygyna ynanylýan jyn.
- Çertegri: Türk we Altaý halk ynanjynda şeýtan düşünjesi bilen bir manyda ulanylýar. Çertegriler çorlaryň iň howplusy we iň erbedidir. Olar adamlara öwezini dolup bolmajak ýitgileri berip bilýärler. Gorkunç çertegrileriň dürlü artykmaçlyklary bolupdyr.
- Çoramán (Çöraman): jynlar bilen gidişyän kişilere çoramán diýiliplidir. Olar okamak arkaly adamyň ruhuna aralaşan jyny çykarypdyr. O dünýä degişli mahluklaryň kemis synaly (bir elli, bir aýakly ýa-da ýarpy kelleli) bolýandygy sebäpli, olar bilen gidişyän kişileriňem aň ýa-da beden taýdan ýarpy bolma ähtimallygy baradaky ynanç giňden ýaýran. Bu ynanç "jyn urma", "ýeldirgeme" ýaly sözler bilen aňladylýar. Şonuň üçin bular ýaly mahluklar bilen iş salyşmak howpludyr.

• **Albanlar**

Şeýle-de, ýakut mifologiyasynda erbet ruhly topara "alban" diýilýär. Albanlar albassylar bilen baglanyşykly topardyr. Olaryň iñňän bedroý yüz keşpleri we atlary bolupdyr.

Albanlar öz jynya kast edip ölen adamlaryň ruhundan döreýärmiş. Türkmenlerde we beýleki türki halklaryň ynanjynda öz janyňa kast etmegin halanylmaýanlygy şu ynanç bilen baglanyşyklydyr. Albanylaryň tersine bakýan gözlwei we ýokary galgap duran bulaşyk saçlary bolupdyr.[12]

Albassynyň dowla düşüriji eýmenç aýratynlygy çeper eserlerde täsirli metaforalar üçinem ulanylýar:

"Üstündäki atylaryň: "Albassy-da albassy!" diýen gykylyklary bolsa tutuş leşgeri dowla saldy".[13]

• **Albassy sözünüň başga dillerdäki aýdylyşy**

Başgyrtça: Albasty

Özbekçe: Albasty

Altaýça: Alsasti

Türkmençe: Albassy

Gyrgyzça: Albarstý

Nogaýça: Albasly

Kumykça: Albasly
Balkarça: Almasty
Täjikçe: Albasti
Lezginçe: Alpab
Çeçençe: Almazy
Ýagnobiçe: Alvasty
Çuwaşça: Алпастă
Sogdça: Olbastý

"Direliş. Ärtogrul" teleserialynda Ümürbegogullary atly türkmen tiresiniň begi Bekpolat begiň lakamy hökmünde ulanylmagy bilen "Albassy" sözi gepleşik dilinde hasam işjeňleşen bolsa gerek. Ýöne teleserialda Bekpolat begiň göterýän Albassy lakamy albassynyň düýp manysy bilen logiki taýdan çapraz düşyär. Sebäbi ýokarda-da aýdyşymyz ýaly, gazak medeniýetinde baş Albassynyň erkek jynsda sypatlandyrylmagyna garamazdan, Albasssy – aýal jynsly mahlugyň adydyr.

• **Çykgytlar:**

- [1] "Türkmen diliniň düşündirişli sözlüğü", Aşgabat-2016.
- [2] Osman Öde "Gorkut ata hakykaty", makalanyň saýtdaky linki: http://kitapcy.ml/news/gorkut_atashagy_1_gorkut_atashagy/2019-02-23-5408;
- [3] "Türkmen diliniň düşündirişli sözlüğü", Aşgabat-1962.
- [4] "Türkmen diliniň düşündirişli sözlüğü", Aşgabat-2016.
- [5] "Jyn barmy diýen soraga jogaplar", saýtdaky linki: http://kitapcy.ml/news/jyn_barmy_diyen_soraga_jogaplar_1/2018-08-09-1854;
- [6] Nerremada – ikinjynsly. Hunsa we nerremada sözleriniň ikisem germofrodit sözünüň türkmençe garşılygydyr. (Goşmaça maglumat üçin Kakamyrat Ataýewiň "Ölüp-direlen" romanyna seret);
- [7] Kipr türkmenleriniň taryhy, saýtdaky linki: http://kitapcy.ml/news/kipr_turkmenlerinin_taryhy_14_dowamy/2019-04-25-6647;

[8] Robert Tomkinsiň "Hakykaty gözläp" hekaýasyndan, saýtdaky linki:

http://kitapcy.ml/news/hakykaty_gozlap/2019-03-31-6230;

[9] Nobatguly Rejebowyň "Dünýe haçan namart oldy?" powestinden, saýtdaky linki:

http://kitapcy.ml/news/dunye_hacan_namart_oldy_powest/2018-10-03-2720;

[10] Serdar Ataýew "Mete han" romanyndan, saýtdaky linki:

http://kitapcy.ml/news/mete_han_romandan_bolek/2018-12-10-3846;

[11] Wladimir Basilow "Nohur hojalary", saýtdaky linki:

http://kitapcy.ml/news/nohur_hojalary/2019-04-04-6341.

[12] Najiýe Ýyldyz "Sibir türklerinde mifologiya";

[13] Serdar Ataýewiň "Gaýym gala" hekaýasy, "Edebiýat we sungat" gazetiniň 09.03.2007-nji ýıldaky sany, saýtdaky linki:

http://kitapcy.ml/news/gayym_gala_hekaya/2019-05-01-6733)

• **Goşmaça maglumat üçin edebiyatlar:**

1). Pertew Naili Borataw, "Türk Mifologiyasy: Oguz-Anadoly-Azeri-Türkmen", "Bilgesu" neşirýaty-2012, Terjime eden Rejep Özbaý;

2). Deniz Karakurt "Türk gepleşik sözlüğü", Türkiýe, 2011, e-Kitap (OTRS: CC BY-SA 3.0);

3). Bahaeeddin Ögel, "Türk Mifologiyasy";

4). Jelal Beýdili "Türk Mifologiyasynyň ensiklopedik sözlüğü", "Yurt" neşirýaty.

Internet maglumatlary esasynda taýýarlan:

Has TÜRKLEN. Halk döredijiliği we rowaýatlar